

ΑΥΤΑ ΠΟΥ ΘΥΜΑΤΑΙ Η ΠΟΛΗ

Θα ήθελα να ευχαριστήσω την Ισραηλιτική Κοινότητα Θεσσαλονίκης και τον Πρόεδρό της, Δαβίδ Σαλιτέλ, που μου δίνουν την ευκαιρία να σας μιλήσω απόψε. Σήμερα, ημέρα Μνήμης για τους Έλληνες Εβραίους που πέθαναν κατά τη διάρκεια του πολέμου, σκεφτόμαστε αυτούς που σκοτώθηκαν, περίπου 45.000 Θεσσαλονικείς και πάνω από 60.000 από όλη την Ελλάδα. Μαζί με αυτούς που σκοτώθηκαν, όμως, ας σκεφτούμε για λίγο κι αυτούς που δεν γεννήθηκαν ποτέ. Δύο και τρεις γενιές παιδιών που δεν ήρθαν ποτέ στον κόσμο, αφού σκοτώθηκαν εκείνοι που θα γίνονταν γονείς τους. Θα ήταν οι απόγονοι αυτών που χάθηκαν και θα ήταν αυτοί που, υπό άλλες συνθήκες, θα πενθούσαν τους νεκρούς. Αλλά επειδή στα στρατόπεδα πέθαναν και παιδιά εκτός από ενήλικες κι αυτά τα παιδιά δεν μεγάλωσαν ποτέ για να κάνουν δικά τους, αναλαμβάνουμε εμείς το καθήκον της ενθύμησης.

Ο Πλίνιος μας λει, «Η μνήμη είναι το μεγαλύτερο δώρο της Φύσης και πιο απαραίτητο από όλα τα άλλα για αυτή τη ζωή.» Αλλά ο ίδιος ο χρόνος ανανεώνει και μεταμορφώνει το έργο της μνημόνευσης: αυτό που θα θυμόμαστε είναι σταθερό και ταυτόχρονα σταθερά μεταβαλλόμενο κι εμείς, που επιβάλλεται να θυμόμαστε, πρέπει να είμαστε προετοιμασμένοι να σκεφτούμε ξανά από την αρχή. Θέλω απόψε να ρωτήσω πώς σχετίζεται αυτό που μας ζητείται να θυμόμαστε και το ποιοι και πού είμαστε εμείς που ενθυμούμαστε, πώς σχετίζονται αυτοί που σκοτώθηκαν κι εμείς, σήμερα, εδώ στη Θεσσαλονίκη.

Θα ξεκινήσω στα τέλη Ιανουαρίου, καθώς τα τέλη Ιανουαρίου διανύουμε και σήμερα. Τα τέλη Ιανουαρίου 1943 ήταν σημείο καμπής στον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Ήταν η στιγμή που η 6η Στρατιά διχοτομήθηκε στο Στάλινγκραντ από τον Σοβιετικό στρατό, κι έτσι απομονώθηκε σε δύο μικρούς τομείς της πόλης ό,τι απέμεινε από αυτή, αναγκάζοντάς την να παραδοθεί. Η RAF εκτελούσε τις πρώτες επιδρομές της στη διάρκεια της ημέρας στο Βερολίνο. Οι Αγγλοαμερικανικές δυνάμεις είχαν αποβιβαστεί στη Βόρεια Αφρική. Η εξέλιξη του πολέμου ήταν δυσμενής για τις δυνάμεις του Άξονα.

Στη Θεσσαλονίκη, αυτός ο δεύτερος χειμώνας υπό Γερμανική κατοχή ήταν δύσκολος και στην πόλη συνωστίζονταν πλήθη προσφύγων από τη βουλγαρική ζώνη κατοχής στα ανατολικά. Πολλοί από τους κατοίκους πεινούσαν κι ορισμένοι λιμοκτονούσαν. Στα τέλη Ιανουαρίου, μια ομάδα φοιτητών εισέβαλε στα γραφεία του πρύτανη του πανεπιστημίου και απαίτησε να δίνεται συσσίτιο και σε εκείνους στους είχε απαγορευτεί. Η αντίσταση είχε μόλις αρχίσει να οργανώνεται στην πόλη της Θεσσαλονίκης και οι πράξεις δολιοφθοράς και άλλες μορφές απείθειας προς τους κατακτητές αυξάνονταν στην ύπαιθρο. Εκείνο τον χειμώνα, ο αριθμός των εκτελεσθέντων σε αντίποινα εκτοξεύτηκε. Εβραίοι και Χριστιανοί, δάσκαλοι και μαθητές, αστοί και χωρικοί, οι περισσότεροι κρατούμενοι στο Επταπύργιο ή στο στρατόπεδο Παύλου Μελά. Τον Ιανουάριο του 1943, ο νέος πρωθυπουργός, Κωνσταντίνος Λογοθετόπουλος, σε διάγγελμά του κατήγγειλε τους Κομμουνιστές αντάρτες. Ο αγώνας ενάντια σε αυτό που αποκαλούσε το «Σλαυοκομμουνιστικόν τέρας», έθεσε τη Θεσσαλονίκη στην πρώτη γραμμή.

Ο Ιανουάριος του 1943 ήταν σημείο καμπής και για τους Εβραίους της Θεσσαλονίκης. Ήταν η στιγμή που η εβραϊκή κοινότητα, την οποία το Βερολίνο αγνοούσε για πολλούς μήνες, κατέστη στόχος. Η αποκαλούμενη Τελική Λύση του Εβραϊκού Ζητήματος βρισκόταν σε πλήρη εξέλιξη και η γενοκτονία είχε σαρώσει ταχύτατα την Πολωνία και τα κατεχόμενα Σοβιετικά εδάφη, μέσω των στρατοπέδων εξόντωσης και των ταγμάτων θανάτου. Από το καλοκαίρι, όμως, του 1942 υπήρχε μια αναπάντεχη διπλωματική αντίσταση σε άλλα σημεία της Ευρώπης. Και μάλιστα, από τους ίδιους τους εταίρους της Γερμανίας. Οι κυβερνήσεις της Σλοβακίας, της Γαλλίας, της Δανίας και της Ρουμανίας ήταν ολοένα και λιγότερο πρόθυμες να υπακούσουν τις διαταγές του Βερολίνου και να παραδώσουν τους Εβραίους πολίτες τους. Το φθινόπωρο οι απελάσεις από τη Σλοβακία σταμάτησαν, οι Βέλγοι κωλυσιεργούσαν και οι Ρουμάνοι αναθεώρησαν τις απόψεις τους. Οι Ούγγροι, αντιλαμβανόμενοι ότι το Στάλινγκραντ άλλαζε το ρου του πολέμου, αρνήθηκαν τους Γερμανούς. Οι Ιταλοί καθυστερούσαν σκόπιμα. Ένας από τους λόγους ήταν ότι τα νέα είχαν αρχίσει να διαρρέουν διεθνώς: στα μέσα Δεκεμβρίου 1942 η εν εξελίξει «εν ψυχρώ εξολόθρευση» των κοινοτήτων Εβραίων σε όλη την Ευρώπη καταδικάστηκε σε μια ταυτόχρονη Κοινή Διακήρυξη των Μελών των Ηνωμένων Εθνών, μια διακήρυξη η οποία ήταν, από όσο γνωρίζω, η πρώτη διατύπωση της συμμαχίας του ΟΗΕ, κατά τη διάρκεια πολέμου, από την ίδρυσή της και ένα από τα πρώτα έγγραφα αυτού του είδους που διατύπωσε ο ΟΗΕ.

Η εμπειρία υποδείκνυε στους «ειδήμονες επί των Εβραίων» του Ράιχ ότι οι Εβραίοι ήταν πιο ευάλωτοι εκεί όπου το Ράιχ ασκούσε τον μεγαλύτερο έλεγχο. Κι η Ελλάδα ήταν ένα κράτος ηττημένο, κατεχόμενο και διαμελισμένο. Αν και είχε δική της κυβέρνηση, ήταν εξαιρετικά αδύναμη, είχε χάσει τον έλεγχο ορισμένων εδαφών της, και ήταν καταφανώς ανίσχυρη να σιτίσει τον λαό της, ενώ δεν κατόρθωνε να του κλείσει το στόμα: Οι διαμαρτυρίες αυξάνονταν και η ένοπλη αντίσταση είχε αρχίσει να αποτελεί πραγματικό πρόβλημα για τον Άξονα στα ορεινά. Είναι αποκαλυπτικό ότι η Ελληνική κυβέρνηση, σε αντίθεση με άλλες, δεν είχε εκφράσει αντιρρήσεις όταν οι πολίτες της περιλήφθηκαν στις μαζικές αντιεβραϊκές συλλήψεις στη δυτική Ευρώπη. Ούτε είχε διαμαρτυρηθεί για τα πρώτα μέτρα διωγμών που τέθηκαν σε εφαρμογή στη Θεσσαλονίκη το καλοκαίρι και το φθινόπωρο του 1942. Για τους επίσημους του ελληνικού κράτους στην πόλη κατά τη διάρκεια του πολέμου, οι οποίοι, κατά την άποψή τους, αμύνονταν εναντίον των Βουλγάρων, η αφοσίωση κι η αδιαφορία ήταν στενά συνδεδεμένες. Πιστοί στο έθνος, θεωρούσαν αποστολή τους να διατηρήσουν ό,τι είχε απομείνει από τις ελληνικές εδαφικές κτήσεις των Βαλκανικών πολέμων και να μην κάνουν κάτι, ούτε καν να διαμαρτυρηθούν για τα αντιεβραϊκά μέτρα των Γερμανών, που ίσως τις υπονόμει. Εν ολίγοις, η ιδέα τους για την Ελλάδα δεν συμπεριλάμβανε τις ζωές των Εβραίων συμπολιτών τους.

Στην καταστροφή και λεηλασία του τεράστιου εβραϊκού νεκροταφείου στα τέλη του έτους, συμμετείχαν πολλοί: ο Γενικός Διοικητής εκ μέρους του κράτους, αλλά και ο δήμος, η Εκκλησία, τοπικές ενώσεις και επιχειρηματίες. Έτσι, τον Ιανουάριο πριν 80 ακριβώς χρόνια, ο υπαρχηγός του Άντολφ Άιχμαν έφτασε στην Ελλάδα για να προετοιμάσει το έδαφος για τις απελάσεις από τη Θεσσαλονίκη. Για την επίβλεψη των απελάσεων, ο Άιχμαν επέλεξε τον έμπιστο συνάδελφο του Ντίτερ Βισλιτσένι, τον οποίο ανακάλεσε στο Βερολίνο από την απόσπασή του στη Σλοβακία. Όπως γνωρίζουμε από τις μεταπολεμικές μαρτυρίες των δύο ανδρών, ο Άιχμαν του εξήγησε τη νέα του αποστολή με όρους που δεν άφηναν περιθώριο αμφιβολίας. Ήταν αρχές Φεβρουαρίου όταν έφτασαν εδώ ο Βισλιτσένι και η ομάδα του. Ανέπτυξαν στενή συνεργασία με τον πολιτικό σύμβουλο της γερμανικής στρατιωτικής

διοίκησης Μαξ Μέρτεν. Οι δυο αξιωματούχοι εξέδωσαν μπαράζ οδηγιών με στόχο την Εβραϊκή κοινότητα, πράγμα που συνεχίστηκε μέχρι το τέλος του μήνα.

Η φρικτή ιστορία είναι πλέον πασίγνωστη. Η υπάκουη και καταστροφική συμμόρφωση του αρχιραββίνου με την όλη διαδικασία, οι τουφεκισμοί, οι εκβιασμοί, οι ξυλοδαρμοί και τα βασανιστήρια από τους Γερμανούς, τους συνεργάτες τους και τους χωροφύλακες, η αναστάτωση των παιδιών που έπρεπε ξαφνικά να αφήσουν τα σχολεία τους, οι καταστηματαρχές που αποχαιρετούσαν συνεργάτες και φίλους που γνώριζαν χρόνια ολόκληρα, οι λίγες σποραδικές αναποτελεσματικές διαμαρτυρίες, καθώς ξεριζώνονταν οικογένειες από τα σπίτια τους και μεταφέρονταν με τη βία σε ειδικές ζώνες, πριν έρθει η σειρά τους να εξαναγκαστούν σε πορεία μέσα από την πόλη ως το πρόχειρο στρατόπεδο κράτησης Βαρόνου Χίρς δίπλα στον σιδηροδρομικό σταθμό, για να περιμένουν, όπως τους είπαν, αν και όλο και λιγότεροι το πίστευαν, την επανεγκατάστασή τους κάπου στην Πολωνία. Το πρώτο μεταγωγικό έφυγε από τον σιδηροδρομικό σταθμό Θεσσαλονίκης στις 15 Μαρτίου και έφτασε στο Άουσβιτς στις 20 Μαρτίου. Περίπου 2.800 άνθρωποι όλων των ηλικιών είχαν στριμωχτεί στα βαγόνια. Από αυτούς, σύμφωνα με τα αρχεία του στρατοπέδου, 2.191 οδηγήθηκαν αμέσως στον θάνατο στους θαλάμους αερίων. Κατά την δική μου εκτίμηση, ήταν η μεγαλύτερη μεταγωγή που είχε δεχτεί μέχρι τότε το στρατόπεδο, ενδεικτικό, νομίζω, της βιασύνης των Γερμανών, ενώ την ακολούθησαν τουλάχιστον άλλες 18. Μέχρι τα μέσα του καλοκαιριού του 1943, πάνω από 45.000 άνθρωποι είχαν απελαθεί και οι περισσότεροι εξοντώθηκαν μόλις έφτασαν. Κάποιοι λίγοι είχαν δραπετεύσει. Μια πολύ μικρή ομάδα κρυβόταν στην ίδια την πόλη. Σχεδόν εν μία νυκτί, με εκπληκτική ταχύτητα και ελάχιστες διαμαρτυρίες, η ιστορική κοινότητα που είχε σφραγίσει την πόλη με την παρουσία της, που την είχε βοηθήσει να ευημερήσει τόσοι αιώνες και την είχε διαπλάσει σε κάτι μοναδικό στον κόσμο, είχε καταστραφεί ολοσχερώς.

Αυτά τα γεγονότα έλαβαν χώρα πριν ογδόντα χρόνια και θα ήθελα να σταθώ για λίγο στη σημασία αυτού του χρονικού διαστήματος. Άρχισα να μελετώ την ιστορία της πόλης στις αρχές της δεκαετίας του 1980, στα μέσα περίπου της περιόδου από το πρώτο μεταγωγικό μέχρι σήμερα. Αν ανατρέξω στις αναμνήσεις μου, κάποιες στιγμές ξεχωρίζουν. Νομίζω πως η πρώτη εντύπωση ήταν μόλις έφτασα εδώ, μια αίσθηση ότι βρισκόμουν σε μια αληθινή πόλη, που κατά κάποιο τρόπο δεν έμοιαζε με καμιά άλλη στην Ελλάδα. Αν αναρωτηθώ γιατί ένιωσα έτσι, θα έλεγα ότι ήταν αυτό το μοναδικό μείγμα Βυζαντίου, Οθωμανικής ατμόσφαιρας στην Άνω Πόλη και φευγαλέων εικόνων στη διαδρομή από το αεροδρόμιο των υπέροχων επαύλεων του όψιμου 19ου αιώνα με τα χαρακτηριστικά Σεφαραδίτικα εβραϊκά ονόματα. Όσο, όμως περισσότερα διάβαζα για την πόλη, τόσο πιο πολύ με εξέπληττε το μεγάλο τμήμα του μείγματος που είχε εξαφανιστεί ή παρέμενε στη σιωπή. Αυτό γινόταν ιδιαίτερα αισθητό όταν προσπαθούσα να μάθω τι είχε συμβεί κατά τη διάρκεια του πολέμου. Στα γραφεία της Ισραηλιτικής κοινότητας ήταν διαθέσιμοι οι τόμοι του Νεχάμας, χρόνια εκτός κυκλοφορίας και δυσεύρετοι οπουδήποτε αλλού, και σχεδόν τίποτα άλλο. Το παλιό βιβλιοπωλείο Μόλχο βρισκόταν ακόμα στην Τσιμισκή, μια πύλη προς το παρελθόν και θυμάμαι τις συζητήσεις μου με τους ιδιοκτήτες Σολομών και Ρενέ. Μα παρά τις προσπάθειες ενός ή δύο πρωτοπόρων ερευνητών, το θέμα της Εβραϊκής Θεσσαλονίκης, που σήμερα ακμάζει, είχε αγνοηθεί. Όσο για το Ολοκαύτωμα, το επίσημο κράτος απέφευγε να ασχοληθεί μαζί του.

Κι όμως, υπήρχαν παντού σημάδια του. Μάλιστα, δεν ήταν δύσκολο να εντοπιστούν ζωντανές αναμνήσεις εκείνων των χρόνων. Οποιοσδήποτε ήταν στην ηλικία που είμαι εγώ σήμερα θα είχε κάποια ιστορία να διηγηθεί. Καμιά φορά είχες την αίσθηση ότι όποιον κι αν

συναντούσες άνω των 60, Εβραίο ή Χριστιανό, είχε μια μυστική, σχεδόν συνωμοτική, γνώση των γεγονότων, που μόλις άρχιζαν, διστακτικά, να συζητούνται ανοικτά εκείνη την εποχή. Και συχνά το θέμα ανέκυπτε σχεδόν αμέσως. Δίπλα μου στο αεροπλάνο καθόταν μια κυρία που είχε μεγαλώσει στις Σαράντα Εκκλησιές και μου είπε ότι μικρή έπαιζε με τις φίλες τις ανάμεσα στα σκόρπια κόκαλα που ήταν ό,τι είχε απομείνει από το παλιό νεκροταφείο, πριν η πανεπιστημιούπολη το καλύψει εντελώς. Τότε της φαινόταν απλώς ένα παιχνίδι. Τώρα η ανάμνηση την γέμιζε φρίκη. Μια μέρα περιπλανήθηκα μέχρι εκεί όπου ήταν παλιά ο Συνοικισμός 151 μαζί με έναν επιζώντα που είχε μεγαλώσει εκεί. Στεκόμασταν στον δρόμο και μιλούσαμε, όταν μας πλησίασαν δύο άντρες στην ηλικία του περίπου. Έδειξαν περιέργεια να μάθουν και αφού τους εξήγησα το ιστορικό μου ενδιαφέρον, μας είπαν πόσο καλά θυμούνται εκείνη τη μέρα το 1943 όταν οι Εβραίοι της γειτονιάς εξαναγκάστηκαν να φύγουν, διότι ήταν μαθητές τότε και κάποιοι συμμαθητές τους διώχθηκαν. Τους παρακολούθησαν καθώς έφευγαν και μετά ο ένας προκαλούσε τον άλλο να μπουκ και να εξερευνήσουν τα άδεια σπίτια. Καμία από τις δύο αυτές ιστορίες δεν ήταν, ούτε είναι ασυνήθιστη. Όπως είπα, υπήρχαν παντού, αλλά σπάνια λέγονταν. Ένα πρωί μου έδειξαν κάτι παλιά, μεγάλα, σκονισμένα σακιά που είχαν να ανοιχτούν από το τέλος του πολέμου. Ήταν γεμάτα με επίσημα έγγραφα από την Κατοχή κι όταν τα άνοιξα, τα περιεχόμενά τους χύθηκαν στο πάτωμα. Δακτυλογραφημένα έγγραφα, το ένα μετά το άλλο, αιτήσεις για κάποιο κατάστημα ή διαμέρισμα. Γραμμένα στο εύθραυστο, κακής ποιότητας, σχεδόν διάφανο χαρτί εκείνης της εποχής, ήταν όλα από το 1943 και σκέφτηκα ξανά εκείνα τα σχολιάρπαιδα και τα άδεια σπίτια. Τα σακιά, τελικά, περιείχαν το αρχείο της Υπηρεσίας Διαχείρισης Ισραηλιτικών Περιουσιών Θεσσαλονίκης και οι φάκελοι μαρτυρούσαν τον τεράστιο αντίκτυπο που είχε στην πόλη η αιφνίδια απέλαση των Εβραίων. Ξαφνικά συνειδητοποίησα ότι από τις ακαδημαϊκές Ιστορίες που διάβαζα και δίδασκα ως τότε στους φοιτητές μου, διέφευγε κάτι σημαντικό. Η ιστορία της Τελικής Λύσης δεν τελείωνε στο Άουσβιτς. Αντηχούσε στις πόλεις που άφησαν πίσω τους τα θύματά της και συνέχισε να αντηχεί πολλές δεκαετίες μετά το τέλος του πολέμου. Κι αυτό πιθανώς να ίσχυε για πολλές άλλες πόλεις και για άλλους πολέμους.

Σήμερα, ογδόντα χρόνια μετά, οι άνθρωποι με προσωπικές αναμνήσεις από εκείνα τα χρόνια όλο και λιγοστεύουν. Όταν το 2005 η Ολομέλεια των Ηνωμένων Εθνών ψήφισε την καθιέρωση Διεθνούς Ημέρας Μνήμης για τα Θύματα του Ολοκαυτώματος, ήταν για να αναγνωρίσει το γεγονός ότι το πέρασμα του χρόνου κάνει τη δουλειά του και οι αναμνήσεις όσων βίωσαν τον πόλεμο άρχιζαν σιγά σιγά να χάνονται και να εξαφανίζονται εντελώς. Η απόφαση του ΟΗΕ αποτελούσε μια πρόσκληση για να δημιουργηθεί ένα άλλο είδος μνήμης, πιο ανθεκτικής, μέσω της μάθησης, του πολιτισμού και της συνεχούς συζήτησης. Σε αυτή τη διαδικασία η ίδια η φύση της μνήμης τίθεται υπό αμφισβήτηση. Διότι «εμείς» που καλούμαστε να θυμόμαστε, ανήκουμε όλο και περισσότερο σε γενιές τόσο νέες που δεν βίωσαν τα γεγονότα εκείνα. Αυτό που ζητείται από «εμάς» να θυμόμαστε, είναι η Ιστορία. Και η ιστορία και η μνήμη είναι δύο διαφορετικά πράγματα.

Ίσως γνωρίζετε το εξαιρετικό διήγημα του Αργεντίνου συγγραφέα Χόρχε Λουίς Μπόρχες, Φούνες, ο Μνήμων. Ο Μπόρχες μιλά για τον Ιρένεο Φούνες, που είναι γιος μιας οικιακής βοηθού, ο οποίος, λόγω ενός ατυχήματος, απέκτησε το χάρισμα, ή την κατάρα, να μην μπορεί να ξεχάσει ποτέ τίποτα. Ο Φούνες ο Μνήμων έχει την ικανότητα να ανασυνθέτει τα συμβάντα μιας ολόκληρης μέρας. Κάθε αστέρι στον ουρανό. Κάθε στοιχείο ενός τοπίου που κάποτε είδε φευγαλέα. Το αποτέλεσμα, μας λέει ο Μπόρχες, ήταν «να μην έχει τόσο μεγάλη ικανότητα σκέψης». «Στο ασφυκτικά γεμάτο μυαλό του Φούνες υπήρχαν μόνο λεπτομέρειες, σχεδόν άμεσα παρούσες». Για να μας είναι χρήσιμες οι αναμνήσεις, εννοεί ο

Μπόρχες, πρέπει επίσης να υπάρξει λήθη. Και για να είναι χρήσιμες, πρέπει να έχουν νόημα, πρέπει να αποτελούν μέρος μιας εξήγησης.

Εδώ είναι που εμπλέκεται η Ιστορία. Ο εκλιπών Γιοσέφ Γερουσάλμι, ένας διακεκριμένος πρώην συνάδελφός μου, κάποτε έγραψε το κλασικό έργο *Zakhor*, σχετικά με την εβραϊκή μνήμη και ιστορία, για να εξηγήσει αυτά που αποκτήθηκαν και χάθηκαν, καθώς οι σύγχρονοι Εβραίοι είχαν αρχίσει να στρέφονται όλο και περισσότερο προς την ιστορία αντικαθιστώντας τη μνήμη. Για τον Γερουσάλμι, η μνήμη έχει τις ρίζες της στην πίστη, στα Ιερά Βιβλία και στην παράδοση και βοηθά να διατηρηθεί η αμεσότητα της σύνδεσης του πιστού με τον Θεό, ενώ η ιστορία αποτελεί εφαρμογή της λογικής και της τεκμηρίωσης στο παρελθόν και αναγνώριση αίτιου και αιτιατού. Με πιο ψυχολογικούς όρους θα λέγαμε πως οι μνήμες συχνά είναι βαθιά προσωπικές, στιγμιαίες αναλαμπές του παρελθόντος, που μας συνδέουν με μυστηριώδεις τρόπους με τον ίδιο μας τον εαυτό σε προηγούμενες εποχές. Αντίθετα, η ιστορία υπάρχει, φανερά, γίνεται θέμα διαλόγου, διαφωνίας και συζήτησης, με την ουσία της ανεπηρέαστη από το ποιοι είμαστε ή πώς νιώθουμε τη μέρα εκείνη.

Φυσικά, μπορεί κανείς να μοιραστεί και τις αναμνήσεις του. Ο Γάλλος ιστορικός Μορίς Χαλμπβάκς, που πέθανε στο Μπούχενβαλντ το 1945, αφιέρωσε μεγάλο μέρος της ζωής του στην κατανόηση της σημασίας τους. Μάλιστα, η συλλογική μνήμη, για τον Χάλμπβακς, ήταν ένας από τους βασικούς τρόπους με τους οποίους η σύγχρονη ζωή ένωνε τους ανθρώπους. Ο Χάλμπβακς ήθελε να δείξει ότι ακόμα και κάτι φαινομενικά προσωπικό και συνδεδεμένο με τον ψυχισμό, όπως η μνήμη, δεν είναι μια απομονωμένη και υποκειμενική εμπειρία, αλλά κάτι που μπορεί να υπηρετήσει μια ισχυρή συλλογική λειτουργία, εδραιώνοντας μια κοινωνική ομάδα. Όμως σήμερα μπορούμε να δούμε αυτό που δεν μπορούσε να δει ο Χάλμπβακς: ότι αυτό που ενώνει τους ανθρώπους μπορεί και να τους χωρίζει. Διότι οι συλλογικές μνήμες μπορεί να πολλαπλασιαστούν, ακόμα και να ανταγωνιστούν η μια την άλλη, και με αυτόν τον τρόπο, να καλλιεργήσουν μια μορφή αδιαφορίας. Έτσι, η πρόκληση για εμάς είναι να βρούμε μορφές συλλογικής μνήμης που ξεπερνούν αυτό το εμπόδιο και μας ενώνουν ξανά.

Ίσως είναι επειδή είμαστε μαζεμένοι εδώ, σε αυτή την αξιοσημείωτη πόλη, που έχει υποστεί τόσες αργές και τόσες αιφνίδιες μεταμορφώσεις, που άρχισα να σκέφτομαι μήπως πρέπει να στοχαστούμε την συλλογική μνήμη από την αρχή, όχι ως ιδιότητα ανθρώπων ή ομάδων, αλλά ως ιδιότητα του τόπου. Αυτά που θυμάται η πόλη είναι κάτι που με ενδιαφέρει όλο και περισσότερο. Αυτή είναι που, κατά κάποιον τρόπο, στήριξε όλη την προσέγγισή μου προς την ιστορία της. Αυτή η πόλη, που δεν τάσσεται με κάποια πλευρά, που είδε λαούς να έρχονται και να φεύγουν και τους αγκάλιασε όλους. Που δεν δρα πολιτικά και λίγα γνωρίζει για το ποιος διέταξε τι και έφερε την ευθύνη, αλλά θυμάται την καθημερινότητα όσων έζησαν σε αυτή και τις συνήθειές τους, τις στιγμές σύγκρουσης και αδιανόητης αλλαγής, μια απέλαση, μια πυρκαγιά, έναν νέο δρόμο που διασχίζει μια παλιά συνοικία. Δεν υπάρχει καλύτερο μέρος από την Θεσσαλονίκη για να διερευνήσει κανείς ένα πρότυπο μνημόνευσης που να συμπεριλαμβάνει αντί να αποκλείει, που δεν αναγνωρίζει απλώς στα βάσανα της τη μοναχική μοίρα της κάθε ομάδας, αλλά ανασύρει τη σύνδεσή της με τις άλλες.

Τα αρχεία της Υπηρεσίας Διαχείρισης Ισραηλιτικών Περιουσιών, παραδείγματος χάριν, είναι θησαυρός τέτοιων αναμνήσεων από το 1943. Ταπεινό παράδειγμα ανάμεσα σε εκατοντάδες, ένα κατάστημα ειδών ραπτικής στην οδό Βαλαωρίτου 39. Μέχρι την άνοιξη του 1943 άνηκε στον Αβραάμ Σ. Μετά την απέλασή του παραδόθηκε στον Βασίλη Κ., ο οποίος, μας λει ο φάκελος, παρουσιάστηκε γιατί είχε χάσει το σπίτι του στη Δράμα,

ενδεχομένως φεύγοντας για να γλιτώσει τις σφαγές των Βουλγάρων. Πώς μπορούμε να απεμπλέξουμε την μνήμη του ενός από την μνήμη του άλλου; Δεν μπορούμε να αφήσουμε τη μνήμη να μας οδηγήσει και να ακολουθήσουμε τις διασυνδέσεις της;

Στη Θεσσαλονίκη, λοιπόν, έτσι αναμένουν τους αρχαιολόγους η μία στρώση μνημών πάνω στην άλλη. Οι απαραίτητες ιστορικές εργασίες έχουν ήδη αρχίσει, αφού η δημόσια μνήμη της πόλης είναι πολύ πιο ενεργή και πλουσιότερη σήμερα από ό,τι πριν σαράντα χρόνια. Η σιωπή εκείνων των χρόνων εξαλείφθηκε και δυο «γεμάτες» γενιές αξιόλογων ιστορικών και αρχαιοθετών ανασκάπτουν υπομονετικά τέτοιου είδους στοιχεία και τα καταστούν διαθέσιμα. Λαμπροί δάσκαλοι σε σχολεία της πόλης ενθαρρύνουν τους μαθητές τους να διερευνήσουν την ταυτότητα και τη μοίρα των παιδιών που κάθονταν στα θρανία τους και ζούσαν στις γειτονιές τους πριν από αυτά. Τα παιδιά εξερευνούν τις ιστορίες αυτές χωρίς ενοχές ή ντροπή και φαίνεται να κατανοούν διαισθητικά τη σημασία του παρελθόντος αυτού που μοιράζονται με όσους προηγήθηκαν.

Ένα παιδί που βίωσε τα γεγονότα του 1943, αν ζει ακόμα, θα είναι περίπου 90 χρονών σήμερα. Αν είναι Εβραία, οι γονείς της, κατά πάσα πιθανότητα, γεννήθηκαν κατά τη δεκαετία των πολέμων που αναδιαμόρφωσαν την πόλη και την κατέστησαν ελληνική. Οι παππούδες της μάλλον θα μεγάλωσαν στις μέρες του Αμπντούλ Χαμίντ και ίσως μιλούσαν λίγα ή και καθόλου ελληνικά. Συνεπώς, είναι βιολογικά πιθανό να γνωρίσεις κάποιον στην αίθουσα αυτή, του οποίου οι παππούδες θυμούνταν τότε που το τείχος της Θεσσαλονίκης έστεκε ακόμα στη θάλασσα κι ο σιδηροδρομικός σταθμός προς την Ευρώπη δεν υπήρχε ούτε καν ως ιδέα. Κι αν είναι Χριστιανή, οι γονείς και παππούδες αυτής της 90χρονης πιθανώς να είχαν γεννηθεί έξω από την πόλη, να μιλούσαν μια διάλεκτο σε ένα χωριό της ενδοχώρας ή στις ακτές της Μικράς Ασίας ή του Εύξεινου Πόντου, και να έφεραν εδώ τις δικές τους τραυματικές εμπειρίες φυγής, αρπαγής και χαμένων πατρίδων. Οι στρώσεις της μνήμης μάς ταξιδεύουν στον χρόνο με απίστευτη ταχύτητα.

Αλλά και στη διάρκεια του χώρου επίσης. Διότι τη Θεσσαλονίκη το 1943 την συνέθεταν και οι αναμνήσεις που περιείχε από εκείνες τις άλλες πόλεις, την Τραπεζούντα, τη Σμύρνη, το Λιβόρνο, την Κόρδοβα τις οποίες έφεραν όταν κατέφτασαν εδώ οι κάτοικοί τους. Και η ίδια η πόλη παρέμεινε ζωντανή στην καρδιά όσων έφυγαν και την πήραν μαζί τους, με τον τρόπο που ορισμένοι, γνωρίζουμε, θυμούνταν το Στις Σαλονίκης Τα Στενά του Τσιτσάνη, ή κάποια εκδοχή του, ακόμα και μέσα στο Άουσβιτς. Εκείνη τη χρονιά, την παλιά πόλη ξαναζωντάνεψε ένας 49χρονος ασθενικός καθηγητής μαθηματικών που καθόταν στην κουζίνα της αγροικίας του στους λόφους της Κοιλιάδας Χάντσον, όταν η μυρωδιά του ψωμιού που ψηνόταν του επανάφερε «μνήμες ενός παρελθόντος τόσο μακρινού, που σε κάνει να αναρωτιέσαι αν όντως γέρασες τόσο». Μνήμες μιας εποχής πριν τον πόλεμο, των ήχων του μουεζίνη και της αγοράς, της ημέρας που στεκόταν στο κατάστρωμα ενός ιταλικού ατμόπλοιου το 1915 και είδε τη Σαλονίκη, την γενέτειρά του, να χάνεται στον ορίζοντα για τελευταία φορά. Ένα πλήθος αναμνήσεων ξεχύθηκαν και αυτές ήταν που ο συγγραφέας αυτός, ο Λεόν Σιάκη, ανακαλεί στα απομνημονεύματά της ζωής του Αποχαιρετισμός στη Σαλονίκη.

Κλείνοντας θα ήθελα να πω πως η κύρια υποχρέωσή μας σήμερα είναι να θυμηθούμε αυτούς που δολοφονήθηκαν. Όμως ακριβώς επειδή οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης ήταν πάντα αναπόσπαστο κομμάτι της πόλης, η σημασία της απώλειάς τους δεν μπορεί να απομονωθεί από την ευρύτερη ιστορία της ίδιας της πόλης. Είναι στη φύση της ιστορίας να αλλάζει με τον καιρό, καθώς αλλάζουμε εμείς και τα ερωτήματα που έχουμε για το παρελθόν. Υπάρχουν πράγματα που δεν είναι πλέον εφικτό να θυμόμαστε σήμερα, διότι

όσοι τα θυμούνταν δεν είναι πια μαζί μας. Όμως υπάρχουν άλλα πράγματα που είναι δική μας ευθύνη να θυμόμαστε, διότι μόλις τώρα μας έγιναν γνωστά. Εν ολίγοις, όταν πενθούμε την ανώφελη και φρικτή συμφορά που επιβλήθηκε στους Εβραίους της Θεσσαλονίκης πριν ογδόντα χρόνια, ξαναθυμόμαστε από την αρχή την πόλη και τον κόσμο στον οποίο ανήκαν. Μόνο έτσι, πιστεύω, μπορούμε να αρχίσουμε να αντιλαμβανόμαστε τις τεράστιες διαστάσεις αυτού που χάθηκε και να αναλογιστούμε τι απαιτείται πραγματικά από εμάς σήμερα.

Μάρκ Μαζάουερ.